

ANDRÉ GUILLOU, *La civilisation byzantine* (= *Bizans Medeniyeti*) [Collection "Les Grandes Civilisations" XIV, dirigée par Raymond Bloch]. Paris, Arthaud yayınevi 1974, 620 sahife, metin dışı 206 siyah - beyaz (héliogravure) resim, renkli 8 levha, 42 plân ve harita, ciltli.

Bizans medeniyetini çeşitli dalları ile toplu olarak ortaya koyan kitaplar oldukça çok sayıdadır. Hayli yıl önce 1904'de, Bizans sahasında başka yayınlarını bilmediğimiz P. Grenier adında bir fransız, büyük çapta bir çalışma yayınlamıştı. İki cilt içinde Bizans medeniyetini inceleyen P. Grenier, Bizans İmparatorluğunun sosyal ve politik gelişmesini özetlediği bu kitabının birinci cildinde Bizans'ın sosyal varlığı (*L'Étre social*), ikinci ciltte ise siyasî varlığı (*L'Étre politique*) ele almıştı¹. Tam bir medeniyet tarihi olan bu kitap nedense fazla bir ilgi uyandıramamış pek yaygın bir şöcreti olmadığı gibi pek çabuk da unutulmuştur. Buna karşılık bu kitaptan daha kısa ve daha özet halindeki bir yayının daha çok tanınması biraz şaşırtıcıdır. Leyden Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. D. C. Hesseling, Hollanda dilinde bu konuda bir deneme yapmış ve küçük eseri yazanın kontrolünden de geçerek az sonra 1907'de fransızca olarak da basılmıştı. Yazar bu küçük kitabının başlığına *deneme* (= *essai*) terimini eklemeyi lüzumlu görmüş, böylece böyle geniş bir konuyu iddialı olarak ele almağa henüz cesareti olmadığını belirtmişti². Bizans medeniyeti hakkında bunun arkasından değişik memleketlerde toplu birer sentez karakterinde başka kitaplarda basıldı. Tanınmış Alman bizantinisti H. Gelzer'in 1909'da yayınlanan *Bizans Kültür Tarihi*, başlığının aksine tam bir medeniyet tarihi değildi. Zaten bu küçük kitap yazarın son eseri olmuş ve müsvedde, onun ölümünden sonra oğlu tarafından bastırılmıştı. Ancak bu eserde hiç bir kaynak ve referans gösterilmediği gibi genel bir bibliyografya bile yoktur. Ayrıca bunun içinde Bizans medeniyetinin bazı konularından (meselâ: sanatı) tek kelime ile olsun bahsedilmemiştir³. N. Turchi'nin İtalyanca *Bizans Medeniyeti* ise 1915'de yayınlanmıştır. 327 sahifelik kalınca bir cilt teşkil etmesine rağmen içinde Bizans medeniyetinin özellikleri, Bizansın ticaret ve tarım iktisadiyatı, politik tarihinin dönemleri, edebiyatı, din ve sanatı hakkında bilgi verilmekle beraber, bazı konular (coğrafya, idare gibi) hiç ele alınmamış, buna karşılık "*IV. yüzyılda bir Patrik : Ioannes Khrysostomos*" başlığı ile bu özel konuya başlıbaşına bir bölüm ayrılmıştır⁴. İlk Dünya savaşı sonlarında 1919'da basılan K. Roth'un *Bizans Devletinin Sosyal ve Kültür Tarihi* ise çok ufak

¹ P. Grenier, *L'empire byzantin, son évolution sociale et politique*, Paris 1904, cilt I, *L'Étre social*, cilt II, *L'Étre politique*.

² D. C. Hesseling, *Essai sur la civilisation byzantine*, Paris 1907.

³ H. Gelzer, *Byzantinische Kulturgeschichte*, Tübingen 1909.

⁴ N. Turchi, *La civiltà bizantina* (Piccola Biblioteca di Scienze Moderne, nr. 233) Torino 1915.

boyda 110 sahifeden ibaret küçük bir cilt olmasına rağmen özlü ve iyi düzenlenmiş metni ile dikkati çeker. Almanya'nın tanınmış bir kitap dizisi olan *Göschel* kitapları arasında yayımlandığından, bu dizinin karakterine uygun olarak bu bilim konusu hakkında sadece *komprime* halinde herhangi seviyede okuyucuya bilgi vermek gayesini güdüyordu⁵. Onun için bu faydalı yayın sadece tarihe meraklı olan, fakat bu dalın içinde bulunmayanlara yaraması da düşünülmüştü. Fransa'da aynı yıl tanınmış bizantinist Ch. Diehl'in *Bizans Yükseliş ve Çöküşü* başlıklı kitabı yayınlamıştı⁶. Konuya çok hâkim bir otoritenin kaleminden çıkan bu kitap, içinde yer aldığı dizinin gereği, Bizans medeniyetinin çeşitli sahalardaki varlığını bir takım sentezler halinde ortaya koyuyordu. Ancak kitap Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Bizans araştırmalarının pek çok eksiklerinin olduğu bir devirde ve Ch. Diehl'in de henüz Bizans sahasında yeni tanındığı sıralarda hazırlanmıştı. Bu bakımdan tam ve eksiksiz olmadığı gibi, içinde bulunduğu dizinin bir çok kitapları gibi düzeninde hâkim olan kuru bir metod. okunuşunu pek zevkli yapmamıştır.

İki Dünya Savaşı arasında Bizans medeniyet tarihi kitaplarına pek yenileri katılmadı. Bu konudaki iki kitap bu yıllarda sadece İngilizler tarafından yayımlandı. N. H. Baynes, yukarıda bahsi geçen K. Roth'un kitabının biçim ve ölçüsünde çok küçük bir cilt içinde Bizans medeniyeti tarihini özetlemeyi, 1925'de denemişti⁷. Daha sonraları ise St. Runciman bir *Bizans Medeniyeti* kitabını, 1933'de ingilizce olarak yayınlamış, pek az sonra bu eser fransızcaya da çevrilmişti. Runciman'ın kitabı, Bizans medeniyetinin çeşitli dallardaki izlerini ve özlerini eşit ölçüler içinde aydın okuyucuya takdim ediyordu. Bu bakımdan her dalda fikir veren, rahat okunur bir cilt meydana gelmişti⁸. Bu konuda yayınlanmış kitapların en iyisi olduğundan haklı bir şöhrete erişen bu eser, dipnotlarında bazı kaynaklardan referans vermek suretiyle ilim araştırmalarına da yardımcı oluyordu. Fakat içinde hiçbir harita ve resmin bulunmaması, bir medeniyet tarihi için büyük bir eksiklikti.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, 1943'de Ch. Diehl'in ölümünden az önce yayınladığı *Bizans Tarihinin Büyük Problemleri*'nde de minyatür ölçüde küçük bir cilt içinde, Bizans araştırmalarının bu en tanınmış otoritesi büyük bir kudretle Bizans medeniyet tarihini o sıralarda çözüm bekleyen başlıca meselelerini özetlemişti⁹. Fakat 1945'den itibaren Bizans medeniyetinin artık basit *vulgarisation* eserlerini

⁵ K. Roth, *Sozial und Kulturgeschichte des Byzantinischen Reiches* (Sammlung Göschel, 787) Berlin-Leipzig 1919.

⁶ Ch. Diehl, *Byzance, grandeur et décadence* (Bibliothèque de philosophie scientifique-Section Histoire générale) Paris 1919. Sonraları başka baskıları da olmuştur.

⁷ N. H. Baynes, *The Byzantine Empire* (The Home University Library of Modern Knowledge, 118) Oxford 1925, 1946'da 5. baskısı çıkmıştır.

⁸ St. Runciman, *Byzantine Civilisation*, London 1933; sonraları ufak boyda cep kitabı olarak da basılmıştır, (Meridian Books, M 23) New York 1956, bundan başka da 1965 ve 1971'de de yeni baskıları yapılmıştır. Aynı eserin fransızcası: *La civilisation byzantine*, 330-1453 (Payot-Bibliothèque Historique) çev. E. J. Lévy, Paris 1934.

⁹ Ch. Diehl, *Les grands problèmes de l'histoire byzantine* (Collection Armand Colin-Section d'Histoire et Sciences économiques, 237) Paris 1943.

aşarak, büyük, kalın ciltler halinde yazılmağa başlandığı görüldü. Bu büyük yayınların ilki hayli gecikme ile 1948'de basılmıştır. N. H. Baynes ile H. L. B. Moss'un düzenledikleri bu İngilizce cilt savaştan önce hazırlanmış ve çeşitli bölümleri İngiliz veya yabancı ilim adamlarına yazdırılmıştı. Geniş okuyucu kitlesine de hitap eden bu kitapda fazla dipnotları ve bibliyografya referansları olmamakla beraber, sistemli zengin ve geniş bir bibliyografya okuyucuya faydalı olmaktadır¹⁰. Fakat İkinci Dünya Savaşının arkasından gelen yıllarda çok daha geniş çaplı ve daha ağır ilmi görünüşlü başka eserler de verilmiştir. Bunlardan biri Fransa'da L. Bréhier tarafından yapıldı. Paris'in A. Michel kitabevinin çok tanınmış "Tarih sentezleri kütüphanesi—İnsanlığın Gelişmesi" dizisi içinde üç cilt olarak *Bizans Tarihi*, *Bizans İmparatorluğunun Müesseseleri* ve *Bizans Medeniyeti* konuları ayrı ayrı 1948-1950 yılları arasında yayımlandı¹¹. O vakte kadar yazılanların aksine olarak bu üç ciltlik eser, basit okuyucuya Bizans medeniyeti hakkında genel ve komprime bilgiler vermek gayesiyle değil, tarih kültürüne sahip ilim adamlarına hitap etmek düşüncesiyle hazırlanmıştı. Zengin bibliyografya ve dip notları olmakla beraber bunlar alışılmamış bir teknikde yazıldıklarından kitap rahat okunur bir eser hüviyeti alamamıştı. Kısacası bu çok etraflı ve o nisbette de ağır eser, "sempatik" değildi. İkinci büyük çalışma ise Yunanistan'da yapıldı. Atina Üniversitesi öğretim üyelerinden Ph. Koukoules'in 1948-1957 yılları arasında Atina Fransız Enstitüsü tarafından bastırılan büyük çalışmasında Bizans medeniyeti hakkında her çeşit konu büyük bir ansiklopediyi andırır 10 ciltlik bir eser içinde ele alınmıştır¹². Ancak bu eserin modern yunan dilinde yazılmış olması, faydalanılma imkânını çok azaltmaktadır.

¹⁰ N. H. Baynes ve H. St. L. Moss, *Byzantium, an Introduction to East Roman Civilization*, Oxford 1948.

¹¹ L. Bréhier, *Le monde byzantin* (Bibliothèque de Synthèse historique-L'évolution de l'Humanité-Deuxième section; Origines du Christianisme et Moyen Age, 32) cilt I-*Vie et mort de Byzance*, cilt II-*Les institutions de l'empire byzantin*, cilt III-*La civilisation byzantine*. Paris 1949-1950, son yıllarda bu kitabın tıpkıbasımı yapılmıştır.

¹² Ph. Koukoules, *Byzantinon bios kai politismos* (= *Bizans yaşantı ve medeniyeti*) (Collection de l'Institut Français d'Athènes, 36-45), Atina 1948-1957, I, 1. Bölüm (1948); Okullar, çocukların öğretimi, oyunlar; 2. bölüm (1948): Hitabet eserleri, destanlar, Batıl inançlar; II, 1. bölüm (1948): Bayramlar, eğlenceler, sosyal yardım eserleri, meslekler, ticaret, zenaatlar; 2. bölüm (1948): Elbiseler, sofralar ve ev eşyaları, hayat kadınları, Bizans'da bir kadının yaşantısı; III (1949): Hippodrom ve sirk oyunları, atletik oyun ve yarışlar, esirler, cezalar, hırsızlar ve hapishaneler, halk oyunları, fuarlar, küfürler, iyi temenni, yemin ve beddualar; IV (1951): Doğum, vaftiz, evlenme, ölüm ve gömülme, evler, sokaklar, kapalı çarşılar, saç biçimleri, ayakkabılar, hamamlar; V (1952): Yemekler ve içkiler, ziyafetler ve şölenler, dans, köylünün yaşantısı, kır hayatı, balıkçılık, denizci yaşantısı, avcılık; V. cildin eki (1952); Yeni grekçe, Bizans âdetleri, Bizans sonrası âdetleri; VI Tıp, (1957), mahkemeler ve cezalar, manastırlarda yaşantı, dinî tiyatro, Bizans savaş donanması, Türk değil Bizans âdetleri, Paskalya, karnaval, kıyafet, gelenek, masal ve atasözleri, adlar ve lâkablar, söylenmeyecek şeyler, Güney İtalya Rumları ve Bizans âdetleri; VII: Çıkan ciltlerin analitik indeksi.

Bizans medeniyeti konusu üzerinde pek büyük atılımı olmayan Alman bilimi, ancak yakın tarihlerde bu hususda eser vermiş ve Bochum Üniversitesi öğretim üyelerinden H. W. Haussig, etraflı bir medeniyet tarihi yazmış ve 1959'da yayınlamıştır¹³. Değişik bir sisteme göre hazırlanan bu önemli eser de geniş kitlenin okuyabileceği bir karakterde hazırlanmış, içine eklenen metin dışı resimlerin çok geniş açıklamaları kitabın sonuna eklenmiştir. Fakat ikinci baskıdan yapılan ve 1971'de basılan İngilizce tercüme yazarın önsözünden de anlaşıldığı gibi tam olarak Almanca nüshanın başka dilde bir tekrarı değildir¹⁴. Resimlerde de büyük değişiklik olmuş ve 169 resmin 22 tanesi renkli olarak basılmıştır. Thames-Hudson yayınevinin bu baskısı, aynı görünüşte basılan R. Krautheimer'in *Bizans Mimarisi* ve J. Beckwith'in *Bizans küçük sanatları* ile bir bütün teşkil etmektedir.

Bütün bu kitaplardan sonra¹⁵ 1974 yılı sonlarına doğru yeni ve büyük bir eser daha yayınlanmış bulunuyor. Paris ve Grenoble'da Arthaud yayınevinin *Ansiklopedik diziler*¹⁶'inin bir cildi olarak André Guillou tarafından hazırlanan bu kalın eserin yazarı, daha çok İtalya'da Bizans hâkimiyeti ve burada Bizans işleri ile meşgul olmuş bir araştırmacıdır. Başta editörün açıklamasında da belirtildiği gibi, "... rahat okunmuş, sentez ihtiyacını ve geniş çaplı genel görüşleri birleştiren..." bir eser meydana getirmek isteği göz önünde tutulmuş ve bunun içinde çeşitli kaynaklardan faydalanılmıştır. Bol sayıda ve çok değişik açılardan çekilmiş resimler, çok sayıda harita ve planlar metni tamamlamaktadır.

Kitap bu konuda yazılanlardan çok değişik bir düzene göre kaleme alınmış olup metin başlıca iki büyük bölüm halindedir. Birinci bölümde (s. 19-99) tarih içindeki gelişme (*L'évolution historique*) konusu ele alınarak bir Akdeniz Devleti olarak Bizans İmparatorluğu üzerinde durulmuştur. Burada yazar Bizans'ın sınırlarının daralmasını coğrafya yayılışı bakımından incelemektedir. İslâmiyetin çıkışına kadar hemen hemen eski Roma İmparatorluğunu yeniden kuran Bizans, Akdeniz'in çepeçevre kıyılarına -az bir istisna ile- sahip olmuştur. Fakat Arap akınları

¹³ H. W. Haussig, *Kulturgeschichte von Byzanz* (Kröners Taschenausgabe, 211) Stuttgart 1959, 2. baskısı 1966.

¹⁴ H. W. Haussig, *A History of Byzantine Civilization*, çev. J. M. Hussey, London 1971.

¹⁵ *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'ndeki (2. baskı, Moskova 1951, VIII, s. 38-48) *Bizans medeniyeti* maddesi de H. Ditten tarafından Almancaya çevrilerek küçük bir broşür halinde Doğu Almanya'da yayınlanmıştır. İçinde İlim, Felsefe, Edebiyat, Sanat ve Müzik bölümlerinin yer aldığı bu madde, M. W. Lewtschenko, Bayan S. W. Udalzoza, G. A. Neodoschiwin ve L. A. Mazulewitsch tarafından yazılmış olmakla beraber pek doyurucu sayılamaz, bkz. *Die Kultur der byzantinischen Reiche* (Grosse Sowjet - Enzyklopädie, Reihe Kunst und Literatur, 20) Berlin 1954. Aynı ansiklopedideki *Bizans tarihi* maddesi de Almancaya çevrilerek ayrı bir broşür halinde basılmıştır, bkz. *Geschichte des Byzantinischen Reiches* (Grosse Sowjet - Enzyklopädie, Reihe Geschichte und Philosophie, 16) çev. F. Rehak, Berlin 1953.

¹⁶ Aynı dizi içinde İslâm medeniyeti hakkında da bir cilt yayınlanmıştır: D. ve Janine Sourdrel, *La civilisation de l'Islam classique*, Paris 1968.

ile Bizans, Akdeniz havzasının sadece kuzey bölümüne sahip bir devlet halini almakta, Arap ve Slavların gittikçe sıkışan kısıncı içinde zor günler yaşayan Bizans, XI. yüzyılda büyük tehlikeler ile karşılaşmakta ve Batı'da Normanlar, Doğu'da ise 1071'de Anadolu içlerine girip yerleşen Selçuklu Türkleri eliyle Akdeniz hâkimiyetini kaybetmektedir. Bizans artık bir Adalar (Ege) denizi devleti olmuştur. Son safhasında ise Bizans sadece bir Boğaz devletidir. Bu coğrafya yayılışı üzerinde Bizans idaresinin bölümlerini anlatan kısa bir bölümden sonra yazar, ilgi çekici bir denemeye girişerek, imparatorluğun topraklarının bölge ve görüntülerini (*Région et paysages*) özetlemektedir. Burada, her bölgenin arazi özellikleri, akarsu, dağ ve limanları, toprağının karakteri anlatılmakta ve bu vesile ile büyük bölge ve merkezleri bağlayan yollardan da bahsedilmektedir. Ancak Anadolu ile ilgili sahifelerde (s. 69-84) halkın esasının Yunan ve Ortodoks olduğu yazılmıştır ki, bunun tamamen doğru bir görüş olabileceğini pek sanmıyoruz. Anadolu'da Hıristiyanlığın çeşitli mezhepler halinde doğup geliştiği bilinir. Hattâ VII-IX. yüzyıllar içinde Bizans medeniyetinde büyük değişiklikler yaratan İkonoklasma cereyanının Anadolu'daki bu değişik Hıristiyanlık anlayışından kökünü aldığı bellidir. Anadolu halkının Yunanlı olmadığı da açık bir gerçektir. Anadolu'nun daha eski halkının son insanına kadar ortadan yok olduğuna inanmak çok zordur. Biz bu bakımlardan Guillou'nun burada halkın esasının Ortodoks ve Yunanlı olduğu yolundaki fikrine pek katılmıyoruz. Yazar, Bizansın sahip olduğu toprakların tasvirini, İtalya, Sicilya, Afrika-Sardunya-İspanya, Balkanlar, Yunanistan, Anadolu, Bizans Ermenistanı ve Mezopotamya, Suriye-Filistin-Kıbrıs ve Mısır ile Libya olmak üzere toplayarak açıklamaktadır. Ancak Kıbrıs'dan bahsederken (s. 94) adayı Suriye'nin coğrafya bakımından bir devamı sayması bilemeyiz ne derecede doğrudur. Yazar aynı cümlesinde Kıbrıs'ın Karpas ve Tróodos dağlarının Suriye'nin devamı olmakla beraber jeoloji ve morfolojilerinin Anadolu ile eş olduğunu da belirtmektedir. Yazar bu 80 sahifelik ilk bölümde geniş açıklamalar ile zenginleştirilmiş fotoğraflar yardımıyla adları geçen arazilerden çok ilgi çekici manzaralar da vermektedir. Bizans İmparatorluğunun coğrafyası böylece bu kitapda A. Philippson'un 1939'da basılan eserindenberi ilk defa olarak toplu halde derlenmiş olmaktadır¹⁷.

A. Guillou, eserinin ikinci büyük bölümünü Bizans medeniyetine (s. 103-397) ayırmıştır. Bu büyük ve kitabın ana metni olan bölümde sırası ile devlet, cemiyet (sosyete) ve düşünce, iktisat, şehirler, kültür, fikir hayatı, edebiyat, medeniyetin maddî varlıkları, semboller, ibadet, halk inançları gibi konular ele alınmaktadır. Fakat içlerinde pek çok küçük bölüm bulunan bu bölümler sistemli bir ayırımla belirtilmediklerinden ayrı ayrı başlıklı makalelerin bir araya getirilişi tesirini bırakmaktadır.

İlk bölüm olan *Devlet*'te (s. 103-195) yazar Bizans'da "Tanrının seçtiği şahıs olan" imparatorun durumunu inceler. Genellikle imparatorlar, önceleri senato ve ordunun usulen tasvibini alarak soylarından gelenleri tahta varis yapmışlar veya onlarla tahtı paylaşmışlardır. Babadan tahtı alanlar iktidara geçebilmek için hemen her defasında senato, muhafızlar veya patrik ile uyumak zorunda kalmışlardır.

¹⁷ A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung*, Leiden 1939.

İmparator etrafındaki örf ve âdetler ise Roma'dan miras kalmış usullerdi. İdari mekanizmanın başı olan imparator, bütün devlet memurlarının düğümlendiği ucu teşkil ediyordu. Böylece Bizans tam merkezî bir idareye sahipti. Her memur imparatorundan emir alır ve ona karşı sorumlu idi. Şiddetli nizam ve kanunlara rağmen, atanmalar satın alınabiliyordu. Hattâ bu durum XII. yüzyılda, imparatorun makamları "pazarda meyva satar gibi satmasına" kadar dayanmıştı. Bunun arkasından gelen sahifelerde yazar belli başlı Bizans görev ve hizmetlerinin bir listesini vermekte, her ünvan sahibinin ne işlerle uğraştığını ortaya koymaktadır. Başkentini, Sarayın görevlileri, Ordu, Donanma, Kilise, Vilâyetler idaresi ve bunların memurları burada etraflı olarak gözden geçirilir. Ancak bu kalabalık bürokrasinin dairelerinde huzur ve sükûnet içinde çalışmadığı da bir gerçektir. İmparator'un senato ve diğer meclisler ile ilgisi üzerinde durulduktan sonra Bizans imparatorluğunu idare eden beş büyük makama geçilmektedir. Bunlar Maliye, Adalet, Dışişleri, Ordu ve Kilisedir (s. 133-195). Maliye'de (s. 133-149) yazar maaşlar, masraflar hususunda rakkamlar vermekte, kilise ve manastırların Devlet hazinesinden aldıkları maddî yardım veya gelir getiren bazı imtiyazları olduğuna işaret etmektedir. Devlet gelirini, toprakları ile gayrimenkullerinden, tekel kazançlarından ve vergilerden sağlıyordu. En büyük gelir kaynağı vasıtasız vergilerdi ve bunlar adaleti olarak dağılmıyordu. Adalet (s. 149-157) bölümünde ilk işaret edilen husus şudur; İmparator son adalet merciidir. Herkes şikâyetini ona bildirebilir. Bundan başka mahkemeler, bunların işleyişi, İstanbul'da sayıları 24 olan avukatlar (*synegoroi*) ile noterlerini (*taboularioi*) nasıl bir denemeden geçerek bu görevi alabildikleri üzerinde durulmaktadır. Ancak bu görevlerin taşrada da olup olmadığı bilinmez. Son devirde ise Adalet artık işlemez olmuştu. "Hâkimler adaleti satıyor, avukatlar müşterilerine ihanetle kolayca satın alınabiliyorlardı." ve bu rüşvet bazen pek düşük olabiliyordu. Roma ceza hukukunu aynen aktaran Bizans, bunda bazı cezaları hafifletmişti. En önemli cezalar bir kaleye veya manastıra kapatılmak, para cezası, servete el konulması, kırbaçlanmak ve nadir hallerde ölüm cezası idi. A. Guillou nedense Bizans'da pek yaygın olan gözlemlere mil çekilme ile hadım edilme üzerinde durmamaktadır. Hattâ bu ikinciden hiç bahsetmez. Bizans'da hapisane sadece sorgu ve karara kadar kullanılan yerlerdi. Gerçek tutuklu yeri manastırlardı.

Diplomasi (s. 157-164)'ye gelince, bu konuda Bizans'ın yabancı memleketlere yolladığı elçiler, oradan gelen elçileri karşılayışı üzerinde durulur. Bilhassa bu sonunculara Bizansın ihtişam ve zenginliği gösterilerek onları şaşırtmak ön planda gelen bir davranış idi. Bizans yabancı devletler ile evlenme yolu ile bağlantı kurmağa da büyük önem veriyordu. Bu arada bazı devletleri hıristiyan yapmak da diplomasinin baş prensiplerinden idi.

Ordu (s. 164-175) başlangıçta o çevrelerden toplanan sınır muhafız kuvvetleri (*limitanei*) ile büyük arazilerin verdiği önceleri köylülerden, sonraları gönüllülerden meydana gelen seyyar kuvvet (*comitatus*)'dan ibaretti. Sonraları barbarlardan toplanan ücretli askerler (*foederati*) ortaya çıkmıştı. Saray muhafız kuvveti (*palatini*) ise yine Barbarlardan toplanmıştı. Yazar bunun arkasından geniş ölçüde subay ve komandan hierarşisi hakkında bilgi vermektedir. VII. yüzyılda *thema* denilen ve toprakların askerî-sivil idaresini tek ele veren sistem doğmuştur. Ayrıca geçitlerde ve sınır kalelerinin korunması *kleisourarkoi* ile *akritai* denilen bağımsız kuvvetlere

(uçbeylerine) bırakılmıştı. Ücretli barbar kuvveti içinde ise, Makedonyalılar, Türkler, Hazarlar, Araplar, Franklar vardı, sonraları bunlara Vareng'ler denilen kuzeyliler (İzlandalılar, Danimarka ve Norveçliler) de katılmıştır. XI. yüzyıldan sonra zengin toprak sahipleri köylülerinden asker toplamışlar ise de başarılı olamamışlardır. Bizans donanması IX. yüzyılda 150-200 kadar *dromon* ve hafif gemilerden meydana gelmişti. Gemiciler Anadolu'nun güney-batı bölgesindeki *Kibyrraiotes* temasından toplanıyordu. X. yüzyılda Nikephoros Phokas, Girit'i Araplardan almak için 1000 dromon, Rum ateşi atan 200 gemi ve 307 nakliye gemisinden ibaret bir donanma ile harekete geçmiştir. Fakat az sonra donanma da merkeze bağlanmış ve ihmale uğramıştır. Son Bizans devrinde XIII. yüzyıl sonlarında az bir canlılık gösteren donanma, masrafları kıstak için tamamen ihmal edilmiş, gemiler çürüyerek batmış ve hattâ işsiz kalan denizciler Bizans'ın düşmanı olan Latinler ile Türklerin hizmetine girmişlerdir.

Kilise'ye gelince (s. 175-195) bu VI. yüzyıldan itibaren beş Patrikliğe sahipti. İki Roma olarak kabul ediliyor, ikinciliği İstanbul alıyordu. Ötekiler ise sırası ile İskenderiye, Antakya ve Kudüs idi. İstanbul'un IV. yüzyılda otuz kadar metropolitliği vardı. Zamanla bu makamın yetki sınırları genişlemiş fakat Bizans İmparatorluğunun sınırlarının ufalması ile de azalmıştır. Bu arada bazı memleketlerde *autokephal* kendi kendisini idare eden kiliseler doğmuştur. İskenderiye Patrikliği uzun süre hukuk bakımından en yetkili, disiplinli, kudretli ve zengin olan makam durumunu korumuştur. Sonraları bu hal İslâmiyetin yayılışının arkasından Jakobit (Süryânî Kadîm) veya monophysit kilisesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Antakya patrikliği ise çok geniş bir sahaya sahip olmasına rağmen dağınık ve en çok rafizilıklere sahip teşkilât durumunu göstermiştir. Montanizm, Manikeizm ve Nestorianizm burada çıkmış ve yayılmıştır. Kudüs Patrikliği dar sınırlı olmasına karşılık kuvvetli bir prestije sahipti. Bu kilise teşkilâtlarının Guillo'u'ya göre en önemli tarafları manastırların çoğalmasını kolaylaştırmış olmalarıdır. İstanbul Patrikliği IV. yüzyılda 450 kadar piskoposluğa sahip otuz kadar metropolitliği idare ediyordu. Sonraları bu sayı iyice düşmüş ve XV. yüzyılda 67 sayısına inmiştir. Yazar, burada üzerinde durulması gereken bir konuyu sadece bir cümle ile anmaktadır. Bu da, bu sıralarda artık Bizansın elinden çıkmış ve hattâ uzun yıllardır tamamen boşalmış merkezlerin piskoposluğunun sadece ünvan olarak hâlâ verilmesidir. Meselâ en azından IX. yüzyıldanberi hiç bir insanın yaşamadığı Side'nin metropolitliği bu devirde dahi var gözükmemektedir. İstanbul Patrikhanesi bu geleneği, "mansıpsız tevcih" suretiyle bugün hâlâ sürdürmektedir. Bizim görüşümüze göre bu konu, bir yerin tarihçesi üzerinde çalışıldığında daima dikkate alınması gerektiğinden oldukça önemli bir durumdur¹⁸. Daha etraflı olarak ele alınması yerinde olurdu. Yazar bu genel bilgilerden sonra İstanbul Patriklik makamında bulunanların yetişmelerini ve kültür durumlarını özetlemektedir. Bu bölümün sonunda da Bizans çeşitli yaşayışının esasları hakkında bilgi verilir.

¹⁸ H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum-ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen-und Verwaltungs-geschichte,*" Abh. der k. bayer. Akademie der Wiss. I. Cl. XXI. Bd. III. Abth." München 1901, de çeşitli tarihlere ait bu listeler bulunmaktadır.

Dördüncü bölümde (s. 197-242) Bizans topluluğunun ana çizgileri ortaya konulmuştur (Sosyete). Bu toplulukta *esirler* ve *Romalılar* vardı ve esirlerin durumları hiç de iyi sayılmazdı. Kanunlar ve Kilise'nin prensipleri gerçeklere tamamen aykırı kalıyordu. Esirlerin hadım edilmelerine gelince, o çağlarda ancak yüzde üç nisbetinde bu ameliyattan sağ kurtulabilen hadımlar, daha VI. yüzyılda İustiniyanos'un yasaklamasına ve VI. Leon (886-912)'un bir kanunun başında şiddetle karşı çıkmasına rağmen devam etmiştir. Hadımlar Bizans sarayının en önemli unsuru olmuş ve bir çok görevler onlara verilmiştir. Bunların aralarında patrikliğe yükselenler olduğu gibi ordunun Başkomutanlığı mevkiine erişenler de çıkmıştır. Hadımlar ancak Bizans İmparatorluğunun son devrinde, XIII. yüzyıldan itibaren önemlerini kaybederler. Ancak Guillou'ya göre sayıları hayli yüksek olan bu hadımların özel konaklardaki durumları gibi nereden devşirildikleri de bilinmez.

Cemiyet ise idare edenler ve edilenler olarak ikiye ayrılmıştı. Kudretliler, idareciler ve zenginlerden zayıflar ise fakirler, şehir halkı, zenaatkâr veya esnaf ile köylülerden meydana geliyordu (s. 203). Ancak idareci sınıfı zaman zaman aşağıdan gelen baskılarla yenileniyordu. Bizans, XII. yüzyılda Batı'nın yüksek tabaka hiyerarşisine ve devamlılığına şaşıyordu. Bizans'da en alt tabakadan bir kimsenin yükselmesi mümkündür. Nitekim II. Mikhael (820-829) en aşağıdan yükselmiş hattâ idama mahkûm edilmişken Noel yortusu yüzünden cezası infaz edilmemiş bir askerdi. I. Basileios bir köylü ve seyis, IV. Mikhael bir sarraf idi. Yüksek memurlar arasında da garip menşeli kişiler vardı. Bunların en karakteristik örneği Arap asıllı Samonas'dır. Ancak soylular sınıfı X-XII. yüzyıllarda belirmeğe başlar. Bunların arasında taşra soylularının, sahip oldukları geniş araziler ve toplayabildikleri asker sayısı bakımından büyük önemleri olmuştur. Fakat bu büyük arazi sahibi aileler, bir siyasî olaya karıştıkları takdirde tarihte bilinirler; Kırşehir bölgesinden *Argyroi*, Tortum-Oltu bölgesinde *Kekamenoı*, İtalya'da *Melai* aileleri gibi X. yüzyıl sonlarında II. Basileios bir reform yaparak uzun yıllardır devleti ellerinde tutan arazi sahibi soyluların nüfuzunu kırıp, içlerinde pek çok yabancı da olan asker soylular sınıfını yarattı. Bununla birlikte bir bürokratlar aristokrasisi de doğmuş oldu ki, bunların en tipik örneği Mikhael Psellos'dur. Bu durum başkent ve taşra aristokrasilerini karşı karşıya getirdi. XI. yüzyıl sonunda ise iktidar Komnenos'lar etrafında toplananların elinde oldu. Her mevki bu aileye mensup olanların tekelinde idi. Son devirde ise Palaiologos'lar büyük aristokrasiyi tuttu. Başkent İstanbul dışındaki öğretim hakkında ise hiç bir şey bilinmez. Sanatkâr ve yazarlar ancak belirli kimseleri övdükleri, onlara hizmet ettiklerinde bir şeyler elde ediyorlardı. Ticaret ise tam bir devlet merkezîyetçiliği yüzünden sıkı sıkıya bağlanmıştı. Nitekim XII. yüzyıldan itibaren Bizans'daki İtalyan tüccarları iktisaden daha ileri geçmişler hattâ tamamen hâkim olmuşlardır. Orta sınıf ise yaşantısına yetecek derecede ekip biçiyor, veya işiyle uğraşiyor, geri kalan vaktini boş olarak geçiriyordu. En fakirler ise İmparator ve ileri gelenlerin yardımı ile yaşıyordu. İmparatorlar ekmeğin fiatını daima alçakta tutmağa çalışıyorlardı. Şehirliler tarafından daima hakir görülen köylüler memleketin yiyeceğini sağlamalarına, gemilerini ve kalelerini yapmalarına rağmen vergi görevlilerinin devamlı korkusu içinde yaşıyorlardı. Hattâ o kadar ki, gelecekleri haberi duyulduğunda bütün bir köy halkı çevredeki dağlara kaçıp saklanıyorlardı.

Bizans'da aile esasları Roma'dan gelmişti. Komşuluk hukuku da kuvvetli idi. Komşu komşusunun odununu keser, sürüsünü otlatır, meyvasını devşirirdi. Zenaat sahipleri de Loncalar halinde toplanmıştı. Fakat atölyelerin bir kısım ürünü Devlete ait olur, bazı atölyeler ise sadece Devlet'e çalışırdı. Bu lonca sisteminin ne vakte kadar yaşadığı bilinmemektedir. Fakat esnaf ve sanatkârlar üzerinde Devlet'in kontrolü Bizans'ın sonuna kadar sürmüştür.

Şehir, eşraf ve metropolitinden meydana gelen bir meclis tarafından yönetiliyordu. Gerektiğinde şehir halkı, milis kuvveti gibi şehir savunmasına katılıyordu. Bunun dışında manastırlar ve etnik azınlık toplulukları da vardı. Bizans bu sonuncuları "Romalılaştırmaya" çabalıyordu. Gençlere fazla bir hak tanımayan bu cemiyette, dinî yortu günleri hayatın büyük kısmını kaplıyordu. İmparator Manuel Komnenos'un 1166 tarihli bir fermanı, dinî tatil günlerini 115 kadar olarak gösterir. Takvim ve günlerin içindeki vakitler hakkında bilgi veren Guillou, halkın eğlencelerine de kısaca temas etmektedir. Elbise modası hakkında bilinenler yetersizdir. Ancak elbise nesilden nesile geçen bir kapitaldi ve pahalı idi. Kadın evinde kapalı ve ev işleri ile uğraşır, erkek ise dışarıdadır. Bizanslı dinî geleneklere sıkı sıkıya bağlı olduğundan her sorunun çözümünü kutsal kitapda aramakta idi.

İktisat'a ayrılan beşinci bölümde (s. 243-316), Bizanslıların bu husustaki görüşlerini Toprak, güneş ve havanın Tanrıya ait olduğu ve onun da bunların eşit dağıtımını yeryüzündeki temsilcisi olan İmparatora bıraktığına inandıkları ile başlar. Toprak devletindir. Fakat o bunları vergi veya vergi karşılığı olmaksızın bırakabilir. Bunun için işleyenler suçlu olursa, ellerinden kolayca topraklarını alabilir. Bizansın toprakla uğraşan halkının sayısı bilinmemektedir. VIII-XV. yüzyıllar arasında 15-20 milyon denilmesi hiç bir dayanağı olmayan bir tahmindir. IX. yüzyıldan itibaren Bizans köylerinin devamlı ormanları yaktıkları veya kestikleri bilinir. Doğum nisbeti yüksek olmakla beraber çocuk yaşta ölüm fazla idi. Başlıca gıda, zeytinyağı, sebze, taze veya kurutulmuş balık, şarap, çeşitli hububattan yapılan ekme idi. Domuz eti ile av etleri ise sadece varlıklılara mahsusdu. Meyva ise az idi. Protein azlığı bir çok hastalıklara yol açıyordu. Bazı büyük aileleri tarih içinde takip edince, ölümün çokluğu ve ailenin bir kaç kuşakta sönüşü dikkati çeker. I. Aleksios (1081-1118)'un söylediğine göre pek az Bizanslı altmışına erişiyordu. Yalnız inzivada yaşayan keşişler, sekseni, doksanı buluyorlardı. Esirler tarafından büyük arazi sahipleri adına işlenen toprak sistemi, VII. yüzyıldan itibaren ikiye ayrılmış bir durum gösterir. Bir tarafta imtiyazlı soyluların sahip oldukları geniş topraklar, bir tarafta ise köylerde yaşayan "bağımsız" rençberler vardır. Fakat bu sonuncuların gittikçe erimesine karşı X. yüzyıldan itibaren tedbirler alınmak istenmiş, fakat XI. yüzyılda "bağımsız" köylülerin çok azalmasına karşılık, "bağımlı" köylüler ile büyük arazi sahipleri artmıştır. Köylerin düzeni hakkında bilhassa Suriye'de bazı bilgiler vardır. Büyük arazilerin düzeni pek bilinmez. Yalnız Batı Anadolu'da Miletos yakınında Baris'de VII. Mikhael'in kardeşi Andronikos Dukas'a bağışlanan çiftliğinin envanteri günümüze kadar gelmiştir. Burada bir kilise, bir hamam, büyük bir çiftlik evi, bağlar, meyva bahçeleri, içinde meyva ağaçları olan çayır, bostanlar, tarlalar ile üstü kubbeli dört sütunlu büyük bir salonu ve etrafında dört odası ile çepçevre mermer döşeli teraslı bir köşkü vardır. Ancak bu geniş çiftliğin bir çok kısımları harap ve işlenmez durumda olduğundan vergilenecek kısmı sadece yarısıdır.

Komnenos'ların XII. yüzyılda orduyu güçlendirmek için aldıkları tedbirler, vergileri önceye nisbetle daha yükseltmiştir. Büyük arazilere sahip özel veya kilise mensupları imtiyazlı olduklarından vergi memurları bu topraklara giremiyor, sadece ufaklardan gelir topluyordu. Bu da zenginleri ve kiliseyi daha da varlıklı yaparken Devlet maliyesini zayıflatmıştır. Bizans bunun üzerine yeni bir iktisat ve maliye sistemi kurmuştur. *Pronoia* denilen bu formüle göre, askerlik hizmetine karşılık bir gelir sağlanmıştır. Bu gelir topraktan veya deniz ürünleri veya tuzlardan da olabilir. Her mülk sahibi geliri nisbetinde asker hazırlamağa mecburdur. 1367'de kilise arazilerine Devlet'in sahip çıkması kabul edilmiştir. Çökmekte olan İmparatorluğun son yüzyıllarında çok zengin toprak sahipleri vardı. Nitekim Theodoros Metokhites ve İoannes Kantakuzenos bunlardandır. Bu sonuncunun XIV. yüzyıl ortasında, 50000 sığırı, 1000 çift hayvanı, 1500 atı, 200 devesi, 300 katırı, 500 eşeği, 50000 domuzu ve 70000 baş koyunu vardı. Guillou'ya göre bu durum Devlet'i, başlıca gelir kaynaklarından tecrit etmişti. En fazla gelir getiren topraklar "bağımlı" köylülerin işledikleridir. Bu yüzden de bunların yerlerinden ayrılmaları çok kısıtlanmıştır. Şehirlerin kuruluşu ise çeşitli yollardan olmuştur. Bunların bir kısmı antik şehirlerin devamıdır. Bazıları ise bir imparator tarafından yaratılmıştır ve kendi adı verilmiştir. Bazıları ise kutsal bir ziyaret yerinin etrafında doğmuştur. Bazı şehirlerin bir kalenin eteğinde ekonomik şartlar tarafından yaratılmıştır. Nihayet sonuncu bir kuruluş şekli ise ticaret merkezi olan ziraat köyleridir. Guillou bundan sonra Bizans'ın başta başkent Byzantion olmak üzere başlıca büyük şehirlerin, Alexandria (= İskenderiye), Antiokheia (= Antakya) ile Edessa (= Urfa), Ephesos (= Efes); Nikaia (= İzmit), Ankyra (= Ankara), Trapezunt (= Trabzon), Thessalonike (= Selânik), Mistra'nın Bizans çağındaki görünüşleri hakkında özet olarak bilgi verir. Şüphesiz bu bölümü arkeolojik araştırmaların ışığında çok daha genişletmek mümkündür.

Endüstri, başta ipekli dokumalar olmak üzere İstanbul'da toplanmıştı. Başka merkezlerde de değişik endüstriler vardı. Bunları devlet satıyordu. Ticaret merkezi ise bilhassa Suriye'nin elden çıkmasından sonra yine İstanbul olmuştur. Uluslararası ticaretin iki aracısı Bizans ticaret donanması ile Bizans parası idi. Bizans altın sikkesi VII. yüzyıldan XI. yüzyıl ortalarına kadar pek az ayar düşüklüğü göstermişti. Fakat III. Nikephoros Botaniates (1078-1081) yıllarında şiddetlenen ayar bozukluğu, VIII. İoannes (1425-1448)'in altın para kestiremez duruma gelmesine kadar varmıştır. XII. yüzyıldan itibaren Bizans'ın malî bir çöküşüne girme, zengin İtalyan ticaret şehirlerinin yerleşmesini sağlamıştır. Önce Amalfi, sonra Venedik, 1261'den sonra Cenova Bizansın bütün ithal ve ihraç ticaretini ellerine geçirmişlerdir.

Bizans'da kültür'e ayrılan altıncı ve sonuncu bölüm (s. 317-397)'de Guillou ilk olarak entelektüel tarih üzerinde durmakta ve kitap yazılması konusunu işlemektedir. Önceleri deri üzerine yazılan kitaplar sonraları Çinden kâğıdı öğrenen Araplar eliyle, VIII. yüzyıldan itibaren Bizans'da da kâğıd üzerine yazılmağa başlanmıştır. Belki de Bizans'da kâğıda verilen *bambykinon* adı, Arap âleminde kâğıt piyasasının en büyük merkezi olan Bambyke (= Menbiç)'den gelmektedir. Bizans İmparatorluğu resmî fermanlarında, doğudan ithal edilen kâğıt kalitesinin düşmesi üzerine XIII. yüzyıldan itibaren yeniden parşömene dönmüş, kâğıt sadece önemsiz belgelerde kullanılır olmuştur. Bundan sonra Bizans yazıları yalnız Batı ve bilhassa

İtalya'dan ithal edilen kâğıtlar üzerine yazılmıştır. Bizans'da yazının yalnız *Kalamos* denilen kâğıt kalemlerle yazıldığı sanılır. Bir defa kullanılan parşömenlerin ise, yazıları silinip veya kazındıktan sonra tekrar yazılar ile kaplandıkları görülmüştür (*palimpsest*). Böylece üç defa kullanılmış parşömenler vardır. Bizanslılar *oncial* denen büyük harfler ile veya küçük harflerle elyazmalarını meydana getirmişlerdir. Yüzyıllara göre Bizans hattı değişik biçimlere bürünmüştür. En eski minüskul yazılı elyazma şimdi Leningrad'da olan 835'de İstanbul'da Stoudios manastırında yazılmış bir İncil'dir. Şüphesiz yazmalarda ayrıca tezhipçiler, altın yıldızla baş harfleri yazan *khrysographos*'lar ve minyatürcüler de çalışmışlardır. İmparatorluğun büyük bir yazı atölyesinde ilk Devlet kütüphanesi için eski metinler yazılıyordu. Kendisi de büyük bir yazar ve aydın olan İmparator Julianus (361-363)'un da özel koleksiyonuna katılarak zenginleşen bu kütüphane 475 veya 476'da yanmıştır. Ancak IX. yüzyılda bir saray kütüphanesinin varlığı ortaya çıkmıştır. Burada Herodot ve Thukydidés gibi eski tarihçilerin yazıları, ziraat, askerlik, tıp, veterinerlik metinleri yanında, rüya tabirleri, hurafe vs. kitapları da bulunuyordu. Bu koleksiyonun da 1204'de dağıldığı sanılır. Patrikhanenin de eski *synod* kararları ile patriстик yayınlardan meydana gelmiş kütüphanesi vardı. En zengin özel koleksiyon, Kayseri metropoliti Arethas'a aitti. Elyazmaların maliyeti ise çok yüksekti.

Öğretim daha çok erkek çocuklara (XII. yüzyıla kadar) mahsusdu. Orta öğretimde genellikle sivil, asker veya din görevlileri ile büyük toprak sahiplerinin ve zengin tüccarların çocukları tercih ediliyordu. Herhalde öğretim pek yaygın değildi. İstanbul'da X. yüzyılda ancak toplam 200-300 öğrenciye ders veren on kadar okul bulunuyordu. Öğretim'in esasını eski Antik Yunan yazarlarının metinlerinin okunması ve açıklanması teşkil ediyor; genellikle eski yazarların metinlerini taklit eden yazıların öğrenilmesine gayret gösteriliyordu. Yabancı dillere ilgi ise ancak XIII. yüzyıldan sonra gösterilmiştir. Orta öğretimin gayesi devlet memuru yetiştirmekti. Fakat Bizans öğretimi XIII. yüzyıla kadar sıkı sıkıya İlkçağ Yunan dil ve edebiyatına bağlı kalmış ve onu sürdürmeğe çabalamıştır. 425'de II. Theodosius tarafından kurulan ve *Auditorium* denilen yüksek okul kısa bir süre yaşamış, sonra zaman zaman benzeri öğretim kurulları meydana getirilmiştir. Bunların en önemlisi 1045'de kurulan hukuk ve felsefe yüksek okullarıdır. Bu öğretimin meydana getirdiği teolojik edebiyat hayli zengin olmuş ve profan ile ilmi yazılarda da kuvvetle baskısını göstermiştir. Bizans tarihçiliği iki çeşittir: birincisi bir hükümdarın veya bir devrin tarihini anlatır ve bu tarihlerde hep bir hükümdarı veya sülâleyi yüceltmek ön planda gelir (Konstantin Porphyrogennetos'un babasının hayatı, Mikhael Psellos, Attaleiates, Kinnamos gibi); ikincisi ise dünya kronikleridir. Bu sonuncularda Ortodoks inancının Tanrıdan gelen bir ilhâm olduğu ve Bizans dünyasının bunun somut belirtisi olduğu anlatılmağa çalışılır. Malalas, Khronikon Paskhale, Theohanes, Skylitzes, Ioannes gibi. Birinci çeşit tarihlerin üslûplarının çok süslü olmasına karşılık, bu ikinciler de üslûp daha gösterişsizdir.

Bizans edebiyatında coğrafya kolunun çok fakir oluşuna karşılık hitabet (*vâaz*) türü çok zengindir. Felsefede de orijinal eser pek azdır. Buna karşılık klâsik Yunan edebiyatını kritik ve açıklamaları çok geniş bir yer tutar. Şiirde de dinî konuların yanında, kiliselerin veya savaşların tasviri görülür. Şiirde en iyi eserler hayvanları konuşturmak suretiyle hiciv dalında verilmiştir. En tanınmış manzum eser ise

içinde bir gerçek öz olan Digenis Akritas destanıdır. Halk dilindeki aşk romanlarının çoğu İtalyancadan çevrilmiştir. Bizans'ın ilim ve fen dallarındaki yazılarında eskiye nazaran bir yenilik ve ilerleme görülmez. Genellikle bunlar İlkçağ yazarlarının eserlerinin tekrarlanmasından ibarettir. Hayvanlar biliminin (Zooloji) oldukça iyi olmasına karşılık bitkiler (Botanik) pek fazla ilgi uyandırmamıştır. Buna karşılık pek çok sayıda tıp ve eczacılık kitapları yazılmıştır. Bu sonuncularda Bizanslıların klâsik eczacılık bilgilerine İslâm ve doğu kültürlerinden alınmış bilgileri de kattıkları görülür.

Sanat ile ilgili sahifelerde çok açık bir ayırım yapılmadığından konular birbirine bağlı olarak sunulmaktadır. *İkonografya* bölümü içinde Bizans resim sanatı özetlenmektedir. Günlük yaşantı ile ilgili eşya hakkındaki bölümde ise ilkçağın bazı teknik bilgilerinin Bizans'da ne dereceye kadar sürdürüldüğünün bilinmediği belirtilmektedir (s. 370). Bu görüş doğrudur, nitekim Roma çağında çok yaygın olan cam eşya sanayiinin Bizans'daki durumu hakkında fazla bir şey bilinmez. Biz de evvelce bu konuya işaret ederek ham maddesi cam olan mozaığın bu kadar çok kullanıldığı Bizans'da, cam fırınlarının bulunmayışının şaşırtıcı olduğunu söylemiştik¹⁹. Bizans döşeme mozaiklerinde bin yıldan sonra görülmemiş bir zenginliğe sahip olan renkli taşların kesilmesi suretiyle yapılan döşeme süslemesinin de çok ileri bir taş kesme ve biçimlendirme tekniğini gerektirdiği de hatıra gelir. Mimarî ise görüşümüze göre son derecede kısa bir şekilde ele alınmış (s. 371-378) ve bunun ana tipleri ve bölgelere göre gösterdikleri teknik farklar ve özellikler üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Böylece Bizans'ın her şeyini etraflı surette ortaya koyan bu kitapta sanat tarihinin başka bölümlere nazaran çok eksik kaldığı dikkati çeker. Bir dereceye kadar resimler ve bunların açıklamaları her eksikliği karşılamakta ise de, yine de bu bölüm doyurucu bir sentez olmamaktadır.

Bu bölümün son konuları hislerin tarihçesidir (s. 378-397). Burada Guillou sembolleri, güzelliği, inancı, ibadeti; halk inanışlarını ele almakta ve Bizanslı için bu kavramların önemine işaret etmektedir. Bizanslının bilhassa inancına çok bağlı bir insan olduğu hususu üzerinde durmaktadır. Son bir sonuç bölümünde (s. 399-402) bu kalın ciltteki düşüncelerini komprime haline getirerek okuyucuya sunmaktadır.

Guillou'nun bu kalın kitabının sonunda 14 haritadan meydana gelen bir "Bizans dünyası atlası" yer almıştır. Fakat bu haritalarda başlıca bir kaç eksiklik dikkati çeker; bilhassa Anadolu'da eski şehir ve kasabalar yeteri kadar geniş ölçüde belirtilmemiştir. Ayrıca Bizans idari ve askerî sisteminin esasını teşkil eden *thema*'ların da bu haritada işaretlenmesi yerinde olurdu. Marmara bölgesini gösteren haritada (no. 11) ise, hiç bir eski yer adı yazılmamış, haritada yalnız bugünkü yer adları yer almıştır. Her ne kadar kitabın başlarında *thema*'ları gösteren ve eski yer adlarını belirten haritalar var ise de (s. 34-37) bunları bugünkü bir haritaya intibak ettirmek çok zor olmaktadır. Şüphesiz bazı ana ulaşım yollarının da gösterilmesi doğru olurdu. Önemlice bir bölüm teşkil eden (s. 448-521), "Kronolojik listeler" ise siyaset olaylarını, dinî olayları, kültür hayatını, İran ve İslâm âlemi, Slav âlemi ve

¹⁹ S. Eyice, *La verrerie en Turquie de l'époque byzantine à l'époque turque* "Annales du 4e Congrès des Journées Internationales du Verre" Liège 1968, s. 163.

Batı ile senkronize cedveller halinde tarih sırasına göre ortaya koymaktadır. Etraflı bir sözlük (s. 525-583), has adların, Bizans terimlerini ve bazı ünvanların özet halinde açıklamalarını verir. Kitap bir bibliyografya (s. 593-605) ve resimler cedveli (s. 607-615) ile sona ermektedir. Bibliyografya'nın daha açık alt başlıklar ile ayrılarak konulara göre düzenlenmesi belki daha doğru olurdu. Kitabı süsleyen sekizi renkli ve 206'sı siyah-beyaz fotoğraf ise metin dışı ayrı formlar halinde metin arasına serpiştirilmiş, bunların oldukça etraflı açıklamaları da her resim formasının önünde ve arkasında verilmiştir. Çok güzel çekilmiş olan bu fotoğrafların bir çoğu Bizans devri anıt ve eserlerini alışılmamış açılardan tanıtmaktadır. Nitekim İstanbul surlarının, Filistin'de Hagios Sabas manastırının, veya Külek boğazının havadan çekilmiş fotoları bu hususda örnek gösterilebilir. Bazı minyatürlerden alınan detaylar da agrandisman olarak Bizans sosyal hayatına dair ilgi çekici sahneler ortaya koymaktadır. Bir Bizans vergi memurunun haşin ifade ile mazlum edalı mükelleflerden vergi toplayışı ve bunu ödeyemeyenlerin herhalde angaryaya koşulmak üzere boyunlarından iplerle birbirlerine bağlanması dikkate değer bir örnektir (res. 37). Skylitzes minyatürlerinden alınan bir sahnede de (res. 59). İmparator olan Basileios'u ziyarete gelen dul zengin Danielis'in tahtirevan ile Patras'dan İstanbul'a nasıl seyahat yaptığı görülür ki, kıyafetler ve yaşantı bakımından önemlidir. Aynı şey balıkçıları (res. 91) ve gemi kalafatçıları (res. 92), hekime başvuran hastaları (res. 119) ve okulu (res. 120) gösteren minyatürler için de söylenebilir. Bazı ilmi kitaplardan alınan tıp ve teknik resimler de pek sık rastlanmayan sahneleri ortaya koyarlar. Bunlar arasında bir omur ilik çıkığının düzeltilmesi (res. 121), anatomi (res. 126), bir mancınık (res. 124) gibi minyatürler dikkati çeker. Dinî resimlerden, günahkârların ahrette eziyeti (res. 170) de değişik bir sahne olarak görülür. Resimlerden, bir tanesinin (res. 196) gerçekten Bizans asıllı bir eşyayı gösterdiğinde şüphemiz vardır. Bu Leningrad'da *Ermitage*'da olan ve Kırım'da Kubicin'de bulunmuş bir testidir. Üzerinde *sgraffito* tekniğinde işlenmiş kanatlı ve taçlı, çekik gözlü figür (simurg?) o kadar islâmî hattâ Selçuklu üslubundadır ki, bunun bir Bizans eseri olduğuna pek ihtimal verilemez²⁰.

Bazı türkçe adların yazılışları hususunda düzenlenmesini gerekli gördüğümüz bir kaç noktaya da işaret etmek isteriz. Genellikle Türkiye'deki yer adları bugünkü okunuşuna göre yazılmakla beraber bazı aksaklıklar da dikkate takılmaktadır. Nitekim s. 61'de İstrandscha Dag=İstranca dağı, Hebeli=Heybeli, Yasi=Yassı, s. 79'da Edrémid=Edremit, Alashéhir=Alaşehir, s. 80'de Kaisarieh=Kayseri, Kerschéhîr=Kırşehir, s. 206'da Tchourouk=Çoruh, Olty-Tchai=Oltu çay, s. 367'de Kilisse Camii=Kilise camii, vs. bu hususda misal gösterilebilir. s. 136'daki Python herhalde Pythia olmalıdır. s. 161'deki Zachas'ın da aslında Çaka olduğunu

²⁰ Bank'ın Leningrad'da Ermitage müzesindeki Bizans koleksiyonu kataloğundan alınan bu resim ve açıklaması, bizim görüşümüze göre hatalıdır. Eser üstündeki desen bakımından tam Selçuklu karakteri göstermektedir. Kırım'dan 1915'de getirilen ve XIII. yüzyıl eseri olarak tarihlendirilen bu sürahi (Ermitage, no. X, 352) hakkında kşl. Alice Bank, *Byzantine Art in Collections of the USSR*, Leningrad - Moscow, tz. res. 240 (renkli), aynı eserin fransızcası da vardır *L'art byzantin dans les musées de l'Union Soviétique*, Leningrad 1977.

sanıyoruz. Antalya veya Tortum türkçe yazılışları ile yer alırken, diğer adların fransız imlâsına bağlanmaları lüzumsuzdur. s. 281'de resim 14'ün altındaki Kalenderhane de Kalenderhane olmalı ve bu adın arkasından gelen soru işareti yersiz olup, herhalde aynı binanın Bizans çağındaki adı olan Akataleptos'un arkasına alınmalıdır. Bu eski kilisenin Türk devrindeki adı hususunda şüphe yoktur fakat Bizans devrindeki adı tam aydınlığa kavuşmamıştır. s. 62'de Boğaziçi'nin genişliği için 3-4 km. denilmektedir ki, fazladır. Boğaziçi en geniş yerinde bile 4 km. yi bulmaz. Bu ve bunun gibi bazı küçük aksaklıkların kitabın ikinci baskısında giderilmesi yerinde olacaktır.

A. Guillou'nun Bizans medeniyeti hakkındaki bu güzel ve kalın kitabı şimdiye kadar bu konuda yapılanların en etraflı ve tam olanıdır. Bu kitap Bizans Medeniyetinin her daldaki varlığını tanımak isteyen okuyucuya özlü ve gerektiğinde olaylar, örnekler ile bezenmiş bilgiler sunmaktadır. Bu durum kitaba, bütün korkutucu hacmine rağmen zevkle okunur bir karakter vermiştir. Yalnız bibliyografya'nın her bölümün sonuna konması veya hiç değilse bölümlere göre başlıklarla ayrılarak yazılması daha faydalı olurdu. Kitabın sanat tarihi sayfelerinin de pek yeterli olduğu söylenemez. Fakat genellikle Guillou'nun *Bizans Medeniyeti*, ağır ilmi gösterişlerden kaçınan bir Bizans ansiklopedisi görünümündedir. Kitabı zenginleştiren resimlerin ilgili metin bölümlerinin arasına etraflı açıklamalar ile birlikte sokulmuş olması da, onun bu "ansiklopedik" karakterini daha belirli yapmaktadır. Bu bakımdan bu kitap yalnız genel medeniyet tarihlerine ilgi duyanların değil, fakat bilhassa Bizans ile yakın ilişkileri olan çevre medeniyetleri ile uğraşanlara çok yararlı olacaktır.

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE